

Czynności opiekuńcze dzieci szkolnych

Opieka nad dziećmi oraz osobami starszymi i chorymi jest jedną z podstawowych funkcji rodziny. Obowiązki opiekuńcze spoczywają w zasadzie na rodzicach. W praktyce jednak okazuje się, że często powierzane są także innym członkom rodziny a w tym dzieciom. Zmianom, jakie dokonywały się w ostatnich dziesiątkach lat w rodzinie (podejmowanie pracy zawodowej przez oboje rodziców, ograniczanie rodzin wielopokoleniowych na rzecz dwupokoleniowych, itp.) towarzyszył wzrost zapotrzebowania na opiekę zinstytucjonalizowaną - żłobki, przedszkola, domy spokojnej starości, itp. Zrozumiałe jest wobec tego, że uwaga autorów licznych opracowań poświęconych problematyce opieki koncentrowała się głównie na funkcjonowaniu specjalnie powołanych instytucji opiekuńczych.

Znaczne ograniczenie funkcji opiekuńczych rodziny wcale nie oznacza ich likwidacji - nie może być rodziny bez takiej funkcji; rodzina stanowi wspólnotę służącą wzajemnej opiece¹. Słuszny zatem wydaje się postulat systematycznego podejmowania na gruncie pedagogiki problematyki funkcji opiekuńczych rodziny. O ile jednak funkcje opiekuńcze

¹ Cz. Czapów: Rodzina a wychowanie. Warszawa 1968, s. 20.

rodziców są dość oczywiste i stosunkowo często omawiane, o tyle funkcje opiekuńcze innych członków rodziny a zwłaszcza dzieci, nie są dostrzegane. Okazuje się, że dziecko jako obiekt zabiegów opiekuńczych rodziców w określonych sytuacjach społecznych staje się podmiotem działań opiekuńczych. Jeśli stwierdzimy, że czynności opiekuńcze wykonywane przez dzieci w stosunku do młodszego rodzeństwa lub osób starszych, chorych i niedołączonych mają wpływ na ich rozwój fizyczny i psychiczny, to zasygnalizowany problem staje się wystarczająco ważny, by o nim mówić i by go rozwiązywać z pożytkiem dla wychowania i to tym bardziej, że w takiej sytuacji, jaką omawiam, oddziaływanie opiekuńcze ma charakter dwustronny. Praca opiekuńcza dzieci w środowisku rodzinnym, jeśli jest zjawiskiem powszechnym, to wymaga oceny z pedagogicznego punktu widzenia, wymaga wydobycia wszystkich wartości tkwiących w tej pracy a ważnych dla dziecka i rodziny. Ocenę taką można jednakże wydać wówczas, gdy będziemy dysponować diagnozą istniejącego stanu rzeczy - zasięgiem omawianego zjawiska, rodzajami wykonywanych prac opiekuńczych oraz obrazem warunków, w których te prace są wykonywane. Dysponowanie takimi danymi pozwoli odpowiedzieć na pytanie czy trzeba, jak dalece i w jaki sposób wspierać w procesie kształcenia podejmowaną przez uczniów działalność opiekuńczą; czy i jak ta działalność wpływa na rozwój fizyczny i psychiczny opiekuna i podopiecznego, jakie jest znaczenie czynności opiekuńczych wykonywanych przez dzieci w stosunku do młodszego rodzeństwa lub osób chorych i starszych dla rodziny?

W niniejszym opracowaniu zajmuję się jedynie pewnymi aspektami działalności opiekuńczej dzieci szkolnych, przede wszystkim zaś określeniem ich udziału w tejże działalności, częstotliwością i samodzielnością podejmowanych czynności opiekuńczych oraz znaczeniem udziału uczniów w pracach opiekuńczych dla przygotowania ich do życia. Zagadnie-

nia te omawiam na podstawie danych zebranych w badaniach nad pracą dziecka a w tym nad czynnościami opiekuńczymi. Badania przeprowadzone zostały w roku 1977 na terenie województwa tarnowskiego (15 szkół) i krakowskiego miejskiego (7 szkół). W doborze badanej próby uczniów uwzględniono zróżnicowanie środowiskowe (wielkomiejskie, małomiasteczkowe, wieś podmiejska, wieś oddalona od miasta) i wiekowe (badano uczniów klas V i VIII). Dla zebrania niezbędnych danych posłużono się wywiadem z uczniami i ich rodzicami. Dla omówienia podniesionego problemu wykorzystuję informacje z 276 wywiadów przeprowadzonych z uczniami².

Przez czynności opiekuńcze rozumiem takie działania, których celem jest pomoc w spełnieniu niektórych potrzeb osób pod jakimś względem niepełnosprawnych - dzieci, chorych lub osób w podeszłym wieku. W obrębie tak widzianych potrzeb znajdują się czynności związane z zapewnieniem bezpieczeństwa młodszemu rodzeństwu, przygotowaniem dla nich posiłków, usypianiem, pomocą w ubieraniu (rozbieraniu, przebieraniu), karmieniu, myciu, kąpielu, bawieniu, odprawianiu i przyprowadzaniu dziecka z przedszkola, pomocą w odrabianiu lekcji, podawaniem leków, posiłków itp.

Z zebranych materiałów dotyczących funkcji opiekuńczych uczniów klas piątych i ósmych wynika, że nieco ponad 80% wykonywało takie lub inne czynności opiekuńcze. Jest to jak widać bardzo duży udział uczniów jednej z podstawowych funkcji rodziny. Na pytania: którzy uczniowie i ile czynności wykonują, sformułuję odpowiedzi uwzględniając następujące zmienne: miejsce zamieszkania, charakter zatrudnienia rodziców, wielkość gospodarstwa rolnego, wiek uczniów i płeć.

² Prezentowany tu materiał badawczy zebrany został w roku 1977 w ramach badań zespołowych nad efektywnością pracy nauczyciela prowadzonych przez krakowski IKNiBO.

Miejsce zamieszkania
a czynności opiekuńcze badanych uczniów

Miejsce zamieszkania	Liczba uczniów wykonujących								Liczba uczniów nie wyk. czyn. opiekuń.		Razem uczniów		Średnio na ucznia
	1 czyn. opiekuń.		2 czyn. opiekuń.		3 czyn. opiekuń.		4 czyn. opiekuń.		L.	%	L.	%	
	L.	%	L.	%	L.	%	L.	%					
Miasto	21	33,7	26	28,3	12	13,0	7	7,6	16	17,4	92	100	1,6
Wieś podmiejska	21	30,4	16	23,2	13	18,8	4	5,8	15	21,7	69	100	1,6
Wieś	35	30,4	33	28,7	16	13,9	9	7,8	22	19,1	115	100	1,6

Na podstawie danych zawartych w tabeli 1 można stwierdzić, że obciążenie badanych uczniów, określone tu liczbą wykonywanych czynności w trzech rozpatrywanych środowiskach było podobne - na jednego ucznia przypadało średnio 1,6 czynności opiekuńczych, tak w mieście jak i na wsi. Nie wykonywało tych czynności 17,4% badanych w środowisku miejskim, 22% w środowisku podmiejskim i około 19% wiejskim. We wszystkich środowiskach rozpatrywanych duża jest liczba takich uczniów, którzy wykonują dwie lub więcej omawianych czynności. Można sądzić, że dysponują oni znacznym zasobem doświadczeń w tym zakresie.

Pochodzenie społeczne badanych, określone tu poprzez charakter wykonywanej przez rodziców pracy, różnicuje w niewielkim stopniu uczniów, jeśli brać pod uwagę liczbę wykonywanych czynności opiekuńczych.

Najmniejsze uczestnictwo w czynnościach opiekuńczych, a tym samym chyba i najmniejszym doświadczeniem w tym zakresie, dysponują uczniowie z rodzin pracowników umysłowych, a najwyższym z rodzin rzemieślniczych (takie rodziny przeważnie weszły w kategorię "inni"). Przeszło 30% badanych wykonuje tylko jedną czynność opiekuńczą.

Wielkość gospodarstwa rodziców, traktowana tu jako zmienna, również nie różnicuje w sposób wyraźny badanych uczniów. Jak wynika z tabeli 3, posiadanie przez rodziców gospodarstwa rolnego nie wpływa specjalnie na zwiększenie lub zmniejszenie liczby wykonywanych czynności opiekuńczych. Warte odnotowania jest jednak to, że z gospodarstw największych prawie 30% badanych uczniów nie bierze udziału w interesujących nas czynnościach, podobnie zresztą jak to wskazano w odniesieniu do uczniów z rodzin pracowników umysłowych.

Z danych zawartych w tabeli 4 wynika, że wiek uczniów pozostaje w pewnym związku z wykonywanymi czynnościami opiekuńczymi: z klas ósmych 1/4 badanych nie wykonywała oma-

Charakter zatrudnienia rodziców
a czynności opiekuńcze badanych uczniów

Charakter zatrudnienia rodziców	Liczba uczniów wykonujących								Liczba uczniów nie wyk. czyn. opiekuń.		Razem uczniów		Śre- dnie na ucz- nie
	1 czyn. opiekuń.		2 czyn. opiekuń.		3 czyn. opiekuń.		4 czyn. opiekuń.		L.	%	L.	%	
	L.	%	L.	%	L.	%	L.	%					
Pracownicy umy- słowi	14	33,3	7	16,6	5	11,9	4	9,5	12	28,6	42	100	1,4
Robotnicy	46	33,3	46	33,3	19	13,7	9	6,5	18	13,0	138	100	1,7
Rolnicy	24	31,6	18	23,6	9	11,9	6	7,9	19	25,0	76	100	1,5
Inni	3	15,0	4	20,0	8	40,0	1	5,0	4	20,0	20	100	1,9

Wielkość gospodarstwa rolnego rodziców
a czynności opiekuńcze badanych uczniów

Wielkość gospodarstwa rolnego	Liczba uczniów wykonujących										Liczba uczniów nie wyk. czyn. opiekuń.		Razem uczniów		Średnio na ucznia
	1 czyn. opiekuń.		2 czyn. opiekuń.		3 czyn. opiekuń.		4 czyn. opiekuń.		L.	%	L.	%	L.	%	
	L.	%	L.	%	L.	%	L.	%							
Nie posiada	32	32,6	26	28,3	12	13,0	7	7,6	16	18,5	93	100	1,6		
0,1 - 1,5 ha	13	25,5	12	23,5	8	15,6	5	9,8	13	25,5	51	100	1,6		
1,6 - 4,0 ha	20	35,1	19	33,3	7	12,2	3	5,2	8	14,0	57	100	1,6		
4,1 i więcej ha	8	29,6	5	18,5	4	14,8	2	7,4	8	29,6	27	100	1,4		
Brak danych	14	27,1	13	29,1	10	20,8	3	6,2	8	16,6	48	100	1,7		

Wiek badanych uczniów a wykonywane czynności opiekuńcze

Wiek (klasa)	Liczba uczniów wykonujących								Liczba uczniów nie wyk. czyn. opiekuń.	Razem uczniów		Śre- dnio na ucz- nia	
	1 czyn. opiekuń.		2 czyn. opiekuń.		3 czyn. opiekuń.		4 czyn. opiekuń.			L.	%		
	L.	%	L.	%	L.	%	L.	%	L.	%			
V	42	30,6	39	28,5	26	18,9	12	8,7	18	13,1	137	100	1,8
VIII	45	31,9	36	26,6	15	10,9	8	5,8	35	25,3	139	100	1,4

wianych czynności natomiast z klas piątych - 13%. Można to wyjaśnić większym udziałem uczniów klas ósmych w czynnościach produkcyjnych i porządkowych wykonywanych w gospodarstwie rodziców.

Znacznie większe zróżnicowanie wśród badanych obserwujemy przy zestawieniu danych według płci. Jak można było oczekiwać, dziewczęta wykonują tych czynności więcej niż chłopcy. Średnio na badaną uczennicę przypadało 1,8 tych czynności podczas gdy na ucznia - 1,3. Około 30% uczniów nie bierze udziału w działalności opiekuńczej. Godny odnotowania jest fakt, że około 60% uczennic wykonuje dwie i więcej czynności opiekuńczych natomiast uczniów - 38%.

Stwierdzenie wykonywania danej czynności opiekuńczej przez ucznia nie wystarcza do dostatecznego określenia jego doświadczeń w tej dziedzinie. Wiadomo, że osoba, która wykonuje codziennie pewną czynność różni się znacznie swym doświadczeniem od osoby, która tę czynność wykonuje raz w miesiącu lub rzadziej. Stąd też ważne staje się określenie częstotliwości podejmowanych działań opiekuńczych.

Z zebranych danych wynika, że około 42% badanych bierze udział w czynnościach opiekuńczych codziennie a z tego przypada około 48% na uczennice i 34% na uczniów. Około 28% badanych wykonuje te czynności 2 razy w tygodniu a pozostali - rzadziej. Jest to więc, jak się wydaje, stosunkowo duża częstotliwość.

Uczniowie szkół wiejskich częściej wykonują te czynności niż uczniowie szkół miejskich. Z danych zawartych w tabeli 6, daje się zauważyć pewną zależność między środowiskiem a częstotliwością wykonywanych czynności opiekuńczych - uczniowie ze szkół wiejskich oddalonych od miasta wykonują tych czynności więcej niż pozostali. Znajduje to potwierdzenie w analizie czynności opiekuńczych wykonywanych dwa razy w tygodniu: wykonuje je 27% uczniów szkół miejskich, 26% uczniów szkół podmiejskich oraz 34% uczniów ze szkół

Płeć badanych uczniów a wykonywane czynności opiekuńcze

Płeć	Liczba uczniów wykonujących:								Liczba uczniów nie wyk. czyn. opiekuń.		Razem uczniów		Średnio na ucznia		
	1 czyn. opiekuń.		2 czyn. opiekuń.		3 czyn. opiekuń.		4 czyn. opiekuń.		L.	%	L.	%		L.	%
	L.	%	L.	%	L.	%	L.	%							
Uczennice	45	29,0	48	30,9	30	20,6	13	7,1	19	12,2	155	100	1,8		
Uczniowie	42	33,9	27	23,1	11	9,1	7	5,8	34	28,1	121	100	1,3		

Miejsce zamieszkania badanych uczniów
a częstotliwość wykonywanych czynności opiekuńczych

Miejsce zamieszkania	Liczba uczniów wykonujących czynności opiekuńcze codziennie								Razem uczniów	
	1 czyn. opiekuń.		2 czyn. opiekuń.		3 czyn. opiekuń.		4 czyn. opiekuń.			
	L.	%	L.	%	L.	%	L.	%	L.	%
Miasto 100%=92	27	29,3	5	5,4	2	2,2	1	1,1	35	38,0
Wieś podm. 100%=69	18	26,1	6	8,6	3	4,3	1	1,4	28	48,6
Wieś 100%=115	33	28,7	15	13,0	4	3,5	1	0,0	53	46,1

oddalonych od miasta. Fakt ten można próbować wyjaśnić tym, że ze środowisk wiejskich rekrutowała się spora liczba chłopów-robotników (wyjazdy rodziców do pracy poza miejscem zamieszkania powodowało większe obciążenie dzieci obowiązkami domowymi a w tym czynnościami opiekuńczymi).

Częstotliwość podejmowanych czynności opiekuńczych różnicowana jest przez posiadanie lub nieposiadanie gospodarstwa rolnego. Okazuje się, że uczniowie pochodzący z gospodarstw rolnych częściej wykonują czynności opiekuńcze niż uczniowie, których rodzice takiego gospodarstwa nie posiadają. Codzienne obciążenie czynnościami opiekuńczymi występuje szczególnie w małych gospodarstwach - od 1,6 do 4 ha i obejmuje 50% uczniów pochodzących z takich gospodarstw. Uczniowie z gospodarstw większych wykonują te czynności rzadziej - codziennie 37%. Podobne obciążenie występuje u uczniów, których rodzice nie posiadają gospodarstw rolnych.

Wiek ucznia również ma związek z częstotliwością wykonywanych czynności opiekuńczych. Około 40% uczniów klas piątych i około 35% uczniów klas ósmych bierze udział w czynnościach opiekuńczych codziennie. Różnica w obciążeniu jest dość znaczna i wymaga, po uzyskaniu innych danych, wyjaśnienia, choćby przez sygnalizowane w literaturze "chronienie" uczniów klas ostatnich, jako przygotowujących się do dalszego kształcenia.

Jaki związek z osiągnięciami szkolnymi może mieć częstotliwość wykonywanych czynności opiekuńczych? Z zebranego materiału wynika, że brak tu wyraźniejszych zależności i to zarówno przy analizie ocen uzyskanych w szkole jak i ocen uzyskanych w specjalnie przeprowadzonych badaniach testowych.

W analizie dotyczącej stanu umiejętności opiekuńczych w opinii badanych uczniów, ze względu na niewielką liczbę odpowiedzi, pominięto odpowiedzi badanych na pytania: "czy wie jak wykonać ale nie potrafi wykonać" oraz "czy potrafi wykonać z pomocą dorosłych". Rozpatrzono natomiast odpowiedzi na pytania: "czy potrafi samodzielnie wykonać" i "czy potrafi pokierować wykonaniem".

Tabela 7

Miejsce zamieszkania badanych uczniów
a samodzielność w wykonaniu czynności opiekuńczych

Miejsce zamieszkania	Liczba uczniów potrafiących samodzielnie wykonać (czynności opiekuńcze)								Razem uczniów	
	1 czyn. opiekuń.		2 czyn. opiekuń.		3 czyn. opiekuń.		4 czyn. opiekuń.			
	L.	%	L.	%	L.	%	L.	%	L.	%
Miasto 100%=92	21	22,8	19	20,6	10	10,8	7	7,6	57	61,9
Wieś podm. 100%=69	20	29,0	10	14,5	12	17,4	4	5,8	46	66,7
Wieś 100%=115	22	19,1	18	15,6	11	6,7	16	13,9	67	58,3

Na podstawie danych zawartych w tabeli 7 można powiedzieć, iż duża liczba uczniów zadeklarowała możliwości samodzielnego wykonania czynności opiekuńczych a z tego sporą liczbą wykonała więcej niż jedną czynność. Zadeklarowane możliwości kierowania wykonaniem czynności opiekuńczych zostały przedstawione w tabeli 8. Dane w niej zawarte pozwalają stwierdzić, że około 1/5 badanych uczniów na takie możliwości wskazuje. Największą samodzielność w tym zakresie wykazują uczniowie ze szkół wiejskich oddalonych od miasta. Średnio na każdego ucznia w trzech rozpatrywanych środowiskach przypada taka sama średnia (1,3) samodzielnie wykonywanej czynności opiekuńczej.

Tabela 8

Miejsce zamieszkania badanych uczniów
a deklarowane możliwości kierowania wykonaniem
czynności opiekuńczych

Miejsce zamieszkania	Liczba uczniów deklarujących umiejętność kierowania wykonaniem (czynności)								Razem uczniów	
	1 czyn. opiekuń.		2 czyn. opiekuń.		3 czyn. opiekuń.		4 czyn. opiekuń.			
	L.	%	L.	%	L.	%	L.	%	L.	%
Miasto 100%=92	13	14,1	4	4,8	1	1,1	1	1,1	19	20,6
Wieś podm. 100%=69	10	14,5	2	2,9	1	1,4	-	-	13	18,8
Wieś 100%=115	15	13,0	11	9,6	7	6,1	4	3,5	37	32,2

Biorąc pod uwagę pochodzenie społeczne badanych, wyrażone tu charakterem zatrudnienia rodziców, można powiedzieć, że największą samodzielność w wykonywaniu czynności deklarują uczniowie z rodzin robotniczych (69%) i rzemieślni-

czych (63%) a najmniejszą z rodzin pracowników umysłowych (54%) i rolniczych (51%). Należy tu jednak zaznaczyć, że spora liczba robotników mieszka na wsi i najczęściej prowadzi małe gospodarstwa, pracując poza miejscem zamieszkania przekazując niektóre obowiązki starszym dzieciom.

Płeć, jak to już wskazałam wcześniej, pozostaje w ścisłym związku z pełnieniem funkcji opiekuńczych a tym samym i z możliwościami samodzielnego ich pełnienia. Możliwości samodzielnego wykonania czynności opiekuńczych zgłasza 53% uczniów i 69% uczennic zaś możliwości kierowania takimi czynnościami - 23% uczniów i 28% uczennic.

WNIOSKI I POSTULATY

W artykule skupiono się przede wszystkim na rozmiarach i uwarunkowaniach omawianego zjawiska. Interesujące i ważne dla pedagogiki byłoby bliższe przyjrzenie się aspektom jakościowym tego zjawiska. Wymagałoby to jednak odmiennego podejścia badawczego. Dokonane obserwacje wskazują na interesujące i twórcze oddziaływania opiekuńcze starszego rodzeństwa na młodszego (preferowanie sytuacji zabawowych, w których także dziecko opiekujące się zaspokaja swoje potrzeby). Kwestie te, jak już powiedziano wymagałyby głębszej analizy, choć nie powinno być wątpliwości odnośnie wychowawczych wartości prac opiekuńczych wykonywanych przez uczniów szkolnych. Człowiek bowiem wykonywując czynności nie tylko realizuje pewne stany rzeczy posiadające pewną użyteczność (aspekt instrumentalny), ale wyraża zarazem swój stosunek do tego co wykonuje, z kim wykonuje, komu ma to służyć (aspekt ustosunkowania)³. Czynności opiekuńcze są tym rodza-

³ J. Reykowski: Przedmiot diagnozy. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Psychologiczno-Pedagogiczne, z. 10, 1966, s. 20.

jem prac, w których bezpośrednio wyraża się stosunek do drugiego człowieka będącego w określonej potrzebie.

Jak wynika z przeprowadzonych badań, przekaz informacji związanych z pracą, w środowisku rodzinnym dokonuje się przede wszystkim poprzez uczestnictwo. Jedynie w wypadkach błędnego wykonania czynności przez dziecko, uzupełniany jest instrukcją słowną. Brak jednak uzasadnienia sposobów wykonania działań, czyli brak informacji najistotniejszych dla racjonalizacji czynności. Czy lukę tę wypełnia szkoła? Z przeprowadzonej analizy programów i podręczników szkolnych wynika, iż omawiane zagadnienia porusza się w ramach zajęć z języka polskiego (nauczanie początkowe) oraz biologii (kl. IV, VIII). Treści związane z pracą opiekuńczą w ramach tych dwóch przedmiotów nauczania, należałoby poszerzyć o wiedzę o małym dziecku i człowieku chorym korelując je z potrzebami środowiska. Struktura zaś wiedzy związana z czynnościami opiekuńczymi winna być zgodna ze strukturą działania, czyli winna uwzględnić wszystkie elementy tej struktury, wskazując na wzajemne powiązania.

Kwestią istotną dla wiedzy szkolnej korespondującej z wiedzą środowiskową jest odwoływanie się w ramach zajęć szkolnych do doświadczeń środowiskowych ucznia uwzględniając ich specyfikę i braki. Doświadczeń wynikających z czynności opiekuńczych nie można pomijać, kształtując postawy opiekuńcze, stosunek do zdrowia i higieny. Takie ujęcie treści kształcenia związanych z analizowanymi zagadnieniami przy odpowiednim ukierunkowaniu na problematykę orientacji zawodowej byłoby nie tylko przygotowaniem do życia w rodzinie, lecz stanowiłoby podstawę wiedzy o kilku zawodach związanych z opieką (pielęgniarstwo, medycyna, specjalizacje nauczycielskie).